

# *Inhoud*

|                                          |     |
|------------------------------------------|-----|
| <i>Voorwoord</i>                         | 11  |
| <i>Ouverture</i>                         | 13  |
| <br>                                     |     |
| I PRELUDES                               | 17  |
| II JODEN IN DE MUZIEK                    | 51  |
| III ONS OVERWONNEN VERLEDEN              | 77  |
| IV IK BEN VERLOREN GEGAAN VOOR DE WERELD | 99  |
| V O, HORROR, HORROR, HORROR              | 133 |
| VI DE DANS VAN DE SKELETTEN              | 171 |
| VII RESPECT VOOR DE DODEN                | 221 |
| VIII POSTLUDIUM                          | 251 |
| <br>                                     |     |
| <i>Personen</i>                          | 263 |
| <i>Dankwoord</i>                         | 267 |
| <i>Noten</i>                             | 269 |

## Voorwoord

Soms, als ik in bed lig, kan ik mijn hart horen kloppen. Als de dunne huid van mijn oor op het kussen ligt en het linnen raakt, voel ik mijn hartslag als een warm gedruis. Ieder mens heeft een ritme in zich. Een maat die slaat vanaf het moment dat we ter wereld komen. Met deze maatslag begint ons leven – en als hij stopt, is ons leven afgelopen. Misschien kunnen we daarom zeggen dat we muziek zijn.

Niemand weet met zekerheid waarom er muziek is. De muziek was er al voor het geschreven woord, waarschijnlijk zelfs al voor het gesproken woord. Voordat er woorden waren, was er muziek. Muziek lijkt er in alle culturen en in alle tijden te zijn geweest. Hoe geïsoleerd mensen ook leefden, er was muziek. Misschien komt dat doordat de muziek in ons zit. Ze is daar als een basisritme dat ons wezen bepaalt.

Dit is geen boek over de vraag waarom muziek bestaat. Het is een verhaal over mensen die van hun muziek werden beroofd – en over de stilte daarna. Maar ook over de muziek als tegenkracht en vorm van verzet.

Terwijl ik aan dit boek werkte, gebeurde er iets. Mijn ritme viel uit de maat. Toen mijn borstkas bedekt was met elektroden, constateerde de arts dat ik last had van boezemfibrilleren, een verstoring van het hartritme. Mijn hartslag was onregelmatig en in mijn lichaam verspreidde zich een gevoel van onbehagen, een lichamelijke en geestelijke onrust. Het was als luisteren naar een orkest dat uit de maat is geraakt. Niet te harden – totdat het hart in zijn ritme terugsprong.

Waardoor de verstoring ontstond, konden de artsen niet verklaren. Maar hoe het ook kwam, de ontregeling van mijn hart was van invloed op dit boek, in elk geval voor mijn emotie daarbij. Ik

beschouwde de onregelmatigheid als een voorteken dat het werk moest worden afgemaakt. Het ging er niet om dat ik een dieper inzicht zou krijgen in het lijden dat de mensen werd aangedaan die tijdens een van de donkerste hoofdstukken uit de geschiedenis werden beroofd van hun stem en hun muziek. Dit boek is slechts een poging om, voor zover dat mogelijk is, recht te doen aan wat hun is overkomen. Ik leerde echter ook iets anders: dat muziek niet slechts een culturele en artistieke uiting is, maar ook een deel van het mens-zijn.

Wij zijn allen instrumenten.

## *Ouverture*

Er was eens een stadje in het hart van Europa. De Duitsers noemden het Proßnitz, maar tegenwoordig is het beter bekend als Prostějov. Ooit teisterde het Zweedse leger die streek en ook al was dat heel lang geleden, de herinnering aan die wreedheden leefde er nog.

Prostějov verschilde niet erg van andere goed bewaard gebleven middeleeuwse stadjes in dit deel van de wereld. In de oude stad domineerden renaissance- en barokgebouwen. Er was een middeleeuws kasteel en een stadhuis dat met zijn imposante toren van 66 meter van grote afstand zichtbaar was. Prostějov was bekend om twee redenen: textiel en de filosoof Edmund Husserl, de vader van de fenomenologie. Beiden kwamen voort uit de Joodse minderheid in de stad.

De Zentralstelle für jüdische Auswanderung, het ‘centrale bureau voor Joodse emigratie’ in Praag,<sup>1</sup> door de nazi’s opgericht in 1939, registreerde toen 1448 Joden in Prostějov, dat soms ook ‘het Jeruzalem van Haná’ (de omliggende regio) werd genoemd – een epitheton dat nu niemand meer gebruikt.

Medio januari 1942 kwam er bij de plaatselijke afdeling van de Gestapo een anonieme tip binnen. Daarin werd beweerd dat bepaalde Joden in Prostějov hadden samengezworen tegen de Duitse autoriteiten. In plaats van hun instrumenten in te leveren – zoals hun bevolen was – hadden de Joden goedkope kopieën van slechte kwaliteit afgegeven en de kostbare schatten zelf gehouden.

Sinds Duitsland in 1939 Tsjechoslowakije had geannexeerd werden de Joden in dat land stap voor stap van hun bezittingen beroofd. Ze werden gedwongen hun antiquiteiten, juwelen en kunstwerken voor veel te weinig geld te verkopen. Hun radio’s, camera’s, fietsen en bontmantels werden ingenomen. In februari

1941 werd bekendgemaakt dat poststempels, postzegels en postzegelverzamelingen moesten worden ingeleverd. Later dat jaar kwam het bevel dat alle muziekinstrumenten aan de Duitse autoriteiten moesten worden overhandigd. Bij de jaarwisseling werd als opbrengst voor Prostějov genoteerd: eenenzeventig violen, acht accordeons, vier gitaren, vier saxofoons, vier cello's, vier altviolen, drie mandolines, drie trompetten, twee citers, twee fluiten, een piccolo, een klarinet, een trombone, een luit, een banjo en een mondharmonica.<sup>2</sup>

De Gestapo van Prostějov kwam de 'bedrievers' al gauw op het spoor. Begin 1942 werd de vijfenveertigjarige Rudolf Weissbarth opgepakt. Volgens het rapport van de Gestapo bekende hij 'na veel leugens' – een vage verwijzing naar de wrede verhoormethodes waaraan Weissbarth werd onderworpen.

Weissbarth gaf toe dat hij een goedkope viool had ingeleverd, die hij voor twintig kronen had gehuurd. Zijn waardevolle Italiaanse instrument, gemaakt door de familie Testore in Milaan, had hij verstoopt bij zijn vriend Arthur Auerbach. Ook bleek dat Weissbarth samen met Auerbach en nog drie andere mannen een orkest vormde: het Türkelkwartet.

Een uur na het verhoor was Rudolf Weissbarth dood. Hij had zich in zijn gevangenis cel opgehangen. Bij zijn lichaam werd een briefje gevonden: 'Viool – Auschwitz, einde Rudolf'. Dit korte zelfmoordbriefje heeft de familie nooit bereikt.

Na 'veel leugens' bekende ook Weissbarths vriend Arthur Auerbach. Hij had zijn Testore-viool bij een arisch familielid verborgen, waar de Gestapo hem vond en confisqueerde. Auerbach bleek nog een instrument achter te hebben gehouden, want in zijn huis werd een oude, in Wenen gebouwde viool aangetroffen. Hij bekende tijdens het verhoor dat hij de gedachte niet kon verdragen dat hij daar afstand van moest doen. Auerbach gaf de Gestapo de namen van de andere Joden in Prostějov die net als Weissbarth en hij niet van hun instrument hadden kunnen scheiden.

De eenenvijftigjarige Otto Steckelmacher bekende dat hij nog steeds een viool bezat. Hij verdedigde zich door te zeggen dat hij

die niet bewust had geprobeerd achter te houden, maar hij had de viool al meer dan dertig jaar en wilde gewoon nog een tijdje blijven spelen...

Een soortgelijke verklaring gaf de vijfenzeventigjarige Alfred Freiburger toen hij een cello van de achttiende-eeuwse Italiaanse meester Alessandro Mezzandri inleverde. Hij bespeelde die cello al vijftig jaar en had zich er niet toe kunnen brengen om van het instrument te scheiden. Hij bood zijn excuses aan voor deze overtreding.

De laatste 'samenzweerder' was de eenentachtigjarige Sigmund Bill, die bekende dat hij twee violen had verstoep. Bill bood net als Freiburger zijn excuses aan en smeekte de Gestapo zijn hoge leeftijd als verzachtende omstandigheid te beschouwen.<sup>3</sup>

Sigmund Bill werd naar Treblinka gestuurd. Arthur Auerbach koos ervoor het voorbeeld van zijn vriend Rudolf Weissbarth te volgen en hing zich op in zijn cel. Later dat jaar werd de Joodse bevolking van de stad in vier treinen gedeporteerd. In Prostějov werd het stil.

# I

## PRELUDES

Frédéric Chopin – *Préludes* – Op. 28, nr. 15

Dit boek begint met een ander boek. Op een voorjaarsdag in 2014 in Berlijn pakte ik uit een lichte houten boekenkast een klein grijsblauw boekje. Een dun werkje ter grootte van een hand. Het was een brokstuk, een achtergelaten en vergeten bezitting na een misdaad die nog maar weinig mensen zich konden herinneren. Ik wist toen niet dat het boekje de hele wereld over had gereisd, dat het invasies en oorlogen, bombardementen en evacuaties had overleefd. Dat het was gestolen en weggegeven – en ten slotte vergeten. Dat er een verhaal in schuilging dat groter was dan zijn bescheiden omvang deed vermoeden.

Ik had een klein appartement gehuurd in de Manteuffelstraße, vanaf het Museuminsel in de rivier de Spree een halfuurtje lopen naar het zuiden. De Airbnb-flat was onbestemd ingericht, quasi-chic, met meubels van de rommelmarkt en affiches van tentoonstellingen van Franse impressionisten.

In een paar weken Berlijn had ik een routine ontwikkeld. Ik bracht de dagen door in een oude rotanstoel, met een wollen deken over mijn benen gedrapeerd, en werkte aan het manus-

cript van mijn boek *De grote boekenroof – een zoektocht naar Europa's verdwenen bibliotheken*. Af en toe pauzeerde ik even, rookte een sigaret op de binnenplaats of ging naar de kruidenier aan de overkant van de straat om yoghurt te kopen, die ik zo uit de verpakking lepelde. In de weekends wandelde ik naar de marktstalletjes aan het Landwehrkanal waar ze fruit en groenten verkochten.

Een paar keer per week ging ik naar de Zentral- und Landesbibliothek, voorbij het Luisenstädtische Kanal, waar de visionaire landschapsarchitect Erwin Barth in de jaren twintig van de vorige eeuw een verdiepte tuin had aangelegd. Barths visie was groene ruimte in de stad – volksparken – te creëren voor de arbeiders. Toen de nazi's in 1933 aan de macht kwamen, beroofde hij zich van het leven. Toen de stad in de oorlog werd gebombardeerd, werd Barths verzonken tuin gevuld met explosieven. Later liep hier de Berlijnse Muur en werd Barths tuin een slotgracht.

In Berlijn is elke stap een herinnering. Overal glanzen struikelenstenen met namen van levens die nooit geleefd mochten worden. In de Zentral- und Landesbibliothek met haar wirwar aan gangen en zijvleugels staan de herinneringen dicht en vergeten op elkaar. Honderdduizenden geroofde boeken. Een verborgen bibliotheek van verdrongen nachtmerries.

\* \* \*

Dat voorjaar nam ik, gezeten op een harde stoel uit de DDR-tijd, honderden van dit soort boeken door. De eigenaars kwamen uit alle hoeken van Europa, en het waren Roma, socialisten, democraten, vrijmetselaars, jezuïeten, leden van verzetsbewegingen en vooral Joden.

Elk boek opende een universum, het verhaal van een mensenleven en de draden die het had getrokken. Bij sommige boeken waren die draden afgeknipt: ze stopten in Treblinka, Auschwitz, Chełmno... In andere gevallen leidden de draden verder naar kinderen, kleinkinderen en andere familieleden, wereldwijd.

Het weer aan elkaar knopen van die draden, het terugbrengen van de boeken, was een onmogelijke taak. Op de boekenplanken vond ik gedichtenbundels, romans, sprookjes voor kinderen, boeken over geschiedenis, staathuishoudkunde, postzegels en tuinonderhoud. Maar er waren ook boeken over muziek, bladmuziek en liederenboeken. Toevallig viel mijn oog op het grijsblauwe boekje op een plank waar de bibliothecarissen 'gestolen boeken' bij elkaar zetten.

Het kartonnen omslag was gehavend en verkleurd. De titel, die in een citroengeel vierkant stond, was afgesleten maar leesbaar: *Poemas e Sonetos* ('Gedichten en sonnetten'), van de Braziliaanse schrijver en diplomaat Ronald de Carvalho. Het boek was gedrukt in Rio de Janeiro. Het was niet de titel die mijn belangstelling wekte, maar de persoonlijke opdracht van de schrijver zelf op het voorblad.

*Arthur Rubinstein*  
*Genie en hart*  
*Ronald de Carvalho*  
*Rio 22 juli*

\* \* \*

Mijn eerste muzikale indrukken bestonden uit het sombere, klaaglijke gegel van de honderden fabrieksfluiten die de arbeiders om zes uur in de ochtend wekten, terwijl de stad nog in het donker lag. Al spoedig werd mij aangenamere muzikale kost aangeboden, als er Roma in de tuin van ons huis verschenen, die met hun verklede aapjes zongen en dansten terwijl de man die wij 'de orkestman' noemden, allerlei bijzondere instrumenten bespeelde. En er was het eentonige gezang van Joden die hun tweedehands kleding op straat verkochten, Russische ijsverkopers en Poolse boerenvrouwen die hun eieren, groenten en fruit aanprezen.<sup>1</sup>

Arthur Rubinstein groeide op in een stad, een wereld, die gonsde van geluiden, muziek en zang. Hij werd in 1887 als jongste van zeven kinderen geboren in Łódź in Polen. Het Joodse gezin woonde in een zonnig appartement in een huis vlak bij de paradedstraat Piotrkowska Ulice. Zijn vader, die een weverij had, gaf zijn zoon een viool, want dat instrument vond hij ‘menselijker en voornamer dan de piano’. De kleine Arthur sloeg de viool kapot. De piano lokte hem. Hij luisterde als zijn zus pianoles had. ‘Elk woord van de dikke madame Kijanska, de lerares van Jadwiga, elke aanwijzing die ze gaf, vond in mij de allerplettendste leerling – en wat een genoegen was het als ze mijn zus op de vingers tikte,’ herinnerde hij zich later.<sup>2</sup>

Het leek erop dat de jongen een absoluut gehoor had. ‘Terwijl ik met mijn rug naar de piano stond, riep ik altijd de noten van alle akkoorden, ook de meest dissonante.’<sup>3</sup> Op zijn zevende gaf hij zijn eerste concert, en het jonge talent werd al snel naar Berlijn gestuurd voor een muziekopleiding. Toen hij dertien was, debuteerde hij bij de Berliner Philharmoniker.

Rubinstein kreeg zijn opleiding volgens een traditie die terugging op de grote Europese meesters. Zijn pianoleraar, Karl Heinrich Barth, was leerling geweest van Hans von Bülow, die weer leerling was geweest van Franz Liszt, die leerling was geweest van Carl Czerny, die op zijn beurt leerling was geweest van Ludwig van Beethoven. Rubinstein werd gevormd in een Centraal- en Oost-Europese Joodse muziektraditie die enkele van de grootste componisten ooit had voortgebracht, onder wie Felix Mendelssohn, Gustav Mahler en Arnold Schönberg.

De jonge Rubinstein verruilde het gedisciplineerde Berlijn dan ook al gauw voor het in creatief opzicht vrijere Parijs, een stad die meer bij zijn persoonlijkheid paste. Die stad werd zijn thuis – als hij al een thuis had, want hij bracht een groot deel van zijn leven door op tournee.

Zoals zoveel mensen die al als kind tot genie worden uitgeroepen, werd Arthur Rubinstein een gecompliceerde persoonlijkheid. Veel later zou een van zijn dochters over hem zeggen: ‘Ik heb een